

הרב אהוד ברזילי זצ"ל¹

תהליך התשובה ותהליך הגאולה מתוך שיעורים על מאמר "על התשובה"

מבוא

בספר מאמרי הראי"ה בכלל, ובמאמריו על החגים בפרט, פונה הרב אל הציבור הרחב. אל האנשים שמכירים את כתבי הרב, ואומרים: "אלה דברים נפלאים, אבל זאת לא המציאות". במאמרי הראי"ה הרב מתמודד באופן חזיתי עם המציאות, עם התופעות החיצוניות של המציאות.

המאמר "אל התשובה" עוסק ביחס בין התשובה לגאולה. הקשר מופיע כבר בפסוקים בפרשת ניצבים (ל, א-י):

והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשבת אל לבבך בכל הגוים אשר הדיחך ה' אלהיך שמה: ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקלו ככל אשר אנכי מצוך היום וּבִנִּיךְ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ: וּשְׁבַת ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וּרְחַמְךָ וּשְׁבַת וּקְבָצְךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפִּיצְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ שָׁמָּה: אִם יִהְיֶה נִדְחָךְ בְּקִצֵּה הַשָּׁמַיִם מִשָּׁם יִקְבָּצְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ וּמִשָּׁם יִקְחֶךָ: וְהִבִּיאֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִרְשׁוּ אֲבֹתֶיךָ וִירְשָׁתָהּ וְהִיטְבֶךָ וְהִרְבֶּךָ מֵאֲבֹתֶיךָ: וּמִלֵּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת לִבְבְּךָ וְאֵת לִבֵּב זֶרַעַךְ לֵאמֹר אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ לְמַעַן חַיֶּיךָ... וְאַתָּה תִּשׁוּב וּשְׁמַעַת בְּקוֹל ה' וְעָשִׂיתָ אֶת כָּל מִצְוֹתָיו... כִּי תִשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשׁוּר מִצְוֹתָיו וְחֻקְתָּו הַכְּתוּבָה בְּסֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה כִּי תִשׁוּב אֶל ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ.

כשמסתכלים על הפסוקים נראה שיש ערבוב בין הסוגיות. התורה מעבירה אותנו הלוך ושוב מעולם של תשובה לעולם של גאולה. עולה מהפסוקים שיש שתי מדרגות בתשובה: תשובה "עד ה'" – תשובה מיראה, לא שלמה, נמוכה יותר, מתוך ייסורים, ותשובה "אל ה'" – תשובה שקשורה לצורה המלאה של החיים הישראליים.

על הפסוקים בירמיהו (לא, יד-טז), "קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על

¹ סוכם בידי משה גובי ואלי אדהנני.

על פי סדרת שיעורים שהעביר הרב ברזילי בישיבה באלול תשס"ו. יהיו הדברים (שהובאו כאן בקיצור ובאופן חלקי) לעילוי נשמתו.

בניה, מאנה להנחם על בניה כי איננו, אומר הגר"א שיש שתי נחמות: אם רחל "מאנה להנחם", משמע שיש "הוה אמינא" שתתנחם, יש ניסיון לנחם אותה, אך נחמה זו אינה מספיקה. זו הנחמה "על בניה", על שהבנים שבים, אך רחל מסרבת לקבל את הנחמה "כי איננו". בניה שבים, אך הקדוש ברוך הוא איננו. למהלך הזה קורא הרב זצ"ל (אורות התשובה יז, ב) "תשובה עד ה'", לעומת "תשובה אל ה'". עוד לפני הרב השתמש בהגדרות אלו הרב אלקלעי, והיסוד הזה מופיע כבר אצל בעל ה"עקדה". הקב"ה עונה לרחל "ושבו מארץ אויב", זו שלילת הגלות, אך הוא עצמו עדיין אינו מופיע במהלך זה. המהלך השני הוא "ושבו בנים לגבולם", לא רק שלילת ארץ אויב, אלא גם אמירה חיובית – ושבנו בנים לגבולם, לגבול הקודש. אלו שתי הנחמות שהקב"ה מבטיח לרחל. לא רק נחמה פורתא, שרחל ממאנת להתנחם בה, אלא נחמה שלמה.

אם כן, מאמר זה עוסק במה שאומר הרב בסוף אורות התשובה (שם, ג): "גם מתוך החופש הפרוץ יבוא העול האהוב". הפרק האחרון באורות התשובה עוסק ביחס המעשי שבין שיבת ציון ובין מהלך התשובה, ובאותו נושא עוסק גם מאמר זה.

א. תשובת היחיד

תשובה מלמעלה למטה

התשובה היא שיבה אל המקוריות, אל הראשית, לחבר את כל ענפי החיים אל השורש אשר משם הם יוצאים.

באופן כללי, דרכו של הרב זצ"ל היא שיש שתי הדרכות עיקריות של התשובה – מלמעלה למעלה ומלמעלה למטה.

על פי הדרך האחת, מלמעלה למעלה, אמנם ברור שהחטא מתחיל מטעות שכלית, מנטאלית, אך העולם המעשי הוא זה שבו החטא גורם להרס הכל. אם אדם עושה עברה, מעשה זה עצמו גורם לטמטום, כמו שאומרים חז"ל: "עברה מטמטמת לכו של אדם" (יומא לט ע"א). הם אומרים זאת על הפסוק "ונטמתם בם" (ויקרא יא, מג), שעוסק במאכלות אסורות, אך הרב אומר במוסר אביך (א, ד) שכל עברה מעצם היותה עברה מטמטמת את האדם. מכל מקום, הדרך מלמעלה למעלה באה לטפל בבעיה הגופנית. זוהי בעיקר דרכם של ראשוני אשכנז, שנקראת היום "דרך הסיגופים", כלומר טיפול בגוף, וזה מה שישחרר גם את הרוח מהטיפשות.

הדרך השנייה היא מלמעלה למטה. זה הסדר שבפשטות קיים בתפילה; כשהגמרא (מגילה יז ע"ב) מסבירה את סדר הברכות בתפילת עמידה, היא מביאה את הפסוק "ולבבו יבין ושב

ורפא לו" (ישעיהו ו, י). כלומר, לא להתחיל מהרפואה אלא מההבנה. העיסוק הוא בהגדלת ההבנה, כיון שהבעיה היסודית של החטא היא "רוח השטות", הטיפשות.

יש חשבון של טיפשות במונח המעשי, שפירושו הבנה שהמעשה אינו נכון; "חשבת שתשיג הכל, שהחטא יביא לך הנאה וכסף, וטעית". לעומת זאת, לרב יש חשבון אחר, והוא חזרה לחשבון האידיאלים של החיים. לברכת "חונן הדעת" יש סגנון מיוחד, שונה משאר הברכות האמצעיות ונראה דומה יותר לסגנון של שלוש הברכות הראשונות: "אתה גיבור", "אתה קדוש", "אתה חונן". הברכה אינה מתחילה בפניה שלנו, אלא מהווה כעין המשך של ההשפעה האלוקית בברכות הראשונות, כמו שאומר לנו רבנו הרמב"ם (מורה נבוכים ג, ג), שנקודת הדבקות שלנו היא הדבקות בשכל האלוקי השופע עלינו.

דרך זו של הגדלת ההבנה מתבררת בדברי הרמב"ם בשמונה פרקים, ביחס שבין הפרק הראשון לפרק החמישי. בפרק הראשון עוסק הרמב"ם בנפש האדם האחת, ומאמצע הפרק הראשון עד הפרק הרביעי הוא עוסק בהסתבכות של החיים האנושיים כך שהם אינם מאפשרים לנפש האחת להופיע – בגלל עודף דמיון, עודף חיצוניות, חוסר איוון, חולי ועוד. בפרק החמישי, לאחר שהאדם הבריא בפרק הרביעי והוא כבר מאוזן, מציב הרמב"ם את האידיאל של "כל מעשיך יהיו לשם שמים", שזה בעצם "הנפש האחת". ערכה של הנפש האחת הוא אלוקי. היא איננה אוסף של כוחות שנמצאים במקום אחד; ערכה הוא בהיותה אחדותית, שייכת לנקודה אחת, למקור אחד אלוקי. אם כן, האדם צריך לטפס לא כעולה מלמטה למעלה, שחוקר ובוחר איך מתפתחים ומתעלים, לא זהו סדר ההתעלות של החיים האנושיים, אלא קודם כל האדם צריך למצוא את עצמו למעלה. כמו שאומר הרמב"ם (מורה נבוכים, א, טו) על "מלאכי אלוקים עולים ויורדים": קודם כל עולים ותופסים את המושכלות, ואז יורדים כדי להדריך את בני האדם במציאות.

גם לתפיסת המושכלות יש שלב שקודם לה, והוא הנקודה שהאדם מוצא בעצמו, הנקודה של "חביב אדם שנברא בצלם, חיבה יתרה נודעת לו" (אבות ג, יד). נקודת ה"נודעת לו" היא נקודה שאינה קשורה כלל לבחירה האנושית, אלא להארה האלוקית בחיים. כך אומר הרב בדרשתו על המזמור "לדוד ה' אורי וישעי" (מדבר שור, דרשה יח): צריך קודם כל לתפוס את ההארה האלוקית שמאירה את החיים, ורק אז היא יכולה להושיע אותנו. למצוא את החיים כשריד מצלם אלוקים – מזה הכל מתחיל. צריך לחדד: "שיבה אל המקוריות, אל הראשית" אין פירושה חזרה לנקודה שהיינו בה בעבר, אין כאן אמירה שצריך לעזוב את הטכנולוגיה של היום ולחיות כמו פעם, אלא הכוונה היא לחזור אל הנקודה השורשית. ההבדל היסודי בין הענפים לשורש הוא פרטים לעומת אחד. יש שורש אחד וענפים רבים. זו מהות שמונה פרקים: "נפש האדם אחת, ולה כוחות הרבה".

אם כן, התשובה היא קודם כל להאיר את החיים. זה מה שנקרא ראשית, לא במובן של התחלה, אלא במובן של שורש, נקודת סגולה. בתהליך התשובה יש מהלך של "עורו ישנים משנתכם", צאו מהעולם הדמיוני והגופני שאתם נמצאים בו, עולם של מוות – שהרי הישן דומה למת, תתעוררו ותתפסו את החיים במובן הנכון שלהם.

הכרת השורש

נשמתנו, הלא טהורה היא, חלק אלוה ממעל, רבת חיים היא במקורה העליון, רבת אורה ורבת תפארת, אבל גודלה ותפארתה, חסנה והדרה, גלוי הוא בעולם הרוח העליון, וכאשר התחילה להתקשר בעולם של החיים המעשיים, ונתאגדה עם הגוף וכל כחותיו, נצטרפה עם דאגותיו וטרדותיו, ונסתבכה בסבכי מלחמת חייו הקשים, אף כי בזה ורק בזה הלא עלתה בידה להרשים את רשמי פעולותיה, על עולם מוגשם ומובלט, על עולם של חיים קשורים בתנאים של חיוניות, ועצמה מפעלית, אבל הלא ענפיה נתפשטו בהכרח במורד כזה, עד שהסתגלה לאלה המפעלים ותוכן החיים המוגבל בהגבלת בשר ודם, ומתוך כך כהו מאורותיה, והועם זיו אורם, ומתוך המחשך הזה, באים כל דרכי התעיה הרבים אשר בחיים האנושיים. אמנם הננו נקראים אל התשובה.

נשמתנו טהורה היא. גם החוטא יכול לקום בבוקר ולהגיד "אלוקי, נשמה שנתת בי טהורה היא". טהורה היא עכשיו, היום, זו אותה הנקודה הנצחית של הדבקות האלוקית. "אסא דקאי בין חלפי – אסא שמיה ואסא קרו ליה" (סנהדרין מד ע"א). ההדס הנמצא בין הקוצים אינו הופך להיות קוץ, שושנה בין החוחים נשארת שושנה. אלה החיים האנושיים באמת, זה מה שנקרא "חלק אלוה ממעל", כלומר חלק מנקודה עליונה, נקודה שמופיעה למטה אך בעצם היא מלמעלה. גם התניא פותח כך: "מאן דנפח מתוכיה נפח" (לקוטי אמרים פרק ב). ההסברה של חב"ד מתחילה באותו אופן – קודם כל למצוא באדם את הנקודה שהחטא לעולם לא יוכל לפגוע בה.²

"חלק אלוה ממעל, רבת חיים היא במקורה העליון". יש כאן תיאור של חיוניות אדירה. לפי הציור הפרימיטיבי, העולם העליון הוא עולם חלש ופה נמצאת "המציאות". היום איננו יכולים לחוות חוויה בלי חיים גופניים, אבל באמת יש חוויות חזקות בעולם העליון, כוחות חיים אדירים. כוחות אלה גלויים "בעולם הרוח העליון", ונסתרים מעינינו. כלומר, זה גלוי לגמרי, אלא שהאדם הסתבך בדמיונות. בעולם הרוח העליון מופיע הערך האמתי של

² זה גם יסוד הסברת המדרגות של "נפש החיים" (שער א, פרק יז ואילך), שגם כאשר המדרגה התחתונה מתמוטטת, המדרגה העליונה יכולה לרומם אותה.

נשמטנו, הערך האמתי של החיים, כפי שנאמר בפתיחת ספר "מסילת ישרים" – מקום העינוג האמתי הוא העולם הבא. הרב מסביר בכמה מקומות שיש שמים וארץ, ויש "שמי שמים עליונים". שמים וארץ – זו המציאות החומרית, כולל הצד של השמים שמתייחס לארץ, ושמי השמים העליונים הם הצד של השמים שאינו מתייחס לארץ. השמים במובנם האידיאלי, לא באופן שבו הם פונים לארץ ומתייחסים אליה עם החולשות שלה, אלא השמים שאינם נערכים ביחס לארץ, לא הרוח שנקשרת לגשמיות אלא הרוח העליונה. הנשמה מצד ערכה האלוקי, לא מצד פנייתה אל המציאות, בה נמצאים החיים האמתיים, החזקים והיציבים.

זו הנקודה שהאדם צריך למצוא בעצמו לפני הכל, הנקודה של "נשמה שנתת בי טהורה היא". לא "חוף מבטחים" רומנטי ונוסטלגי ששרד למרות הכל, אלא נקודת שבה נמצאים החיים במובן החזק ביותר והאמתי ביותר. שני המובנים האלה הם אחד, כמו שאומרת הגמרא בשבת (קד ע"א): "קושטא - קאי, שיקרא - לא קאי", כלומר: האמת היא העוצמה, החזק, שם מופיעים החיים האנושיים באמת.

הענפים הופכים לשורש

הניסוח "כאשר התחילה להתקשר בעולם של החיים המעשיים" נשמע כאילו התקשרות זו נעשתה במקרה, בדיעבד, אך בהמשך אומר הרב במעין מאמר מוסגר: "הלא עלתה בידה להרשים את רשמי פעולותיה", לא הייתה כאן תקלה, אלא שהתפקוד של החיים הגופניים הוא רק בעזרת החיים הנשמתיים.

הנשמה "נתאגדה עם הגוף וכל כוחותיו". לא כולה מופיעה בגוף, כמו שמסביר נפש החיים על הפסוק "של נעליך מעל רגליך" שהנשמה נכנסת לגוף כמו שנכנסים לנעל, רק חלק קטן – הרגל – נכנס פנימה. רוב הנפש נשארת לא קשורה או לא תלויה בהופעה הגופנית, אבל משהו נכנס.

לעומת חיי התענוג העליון, פה החיים קשים, חיים של ניסיונות. ההתעסקות של החיים היא ברובה ההתמודדות מול החוץ, הישרדות. יש לנו שורש וענפים: השורש הוא הראשית, וממנו יורדים ענפים. המהר"ל (נצח ישראל פרק ז) מסביר שהאדם הוא כ"עץ השדה", אבל עץ הפוך – הענפים אינם צומחים מלמטה למעלה אלא יורדים מלמעלה למטה, מהעולם העליון עד התחתון.

אם כן, מה הבעיה? הבעיה היא החטא, ההסתגלות. ההסתגלות גורמת לתפיסה שהחיים הגופניים הם החיים האנושיים. ההרגל הוא מה שמופיע מול עיניך כל הזמן, הוא נתפס אצלך כטבע. כמו שההרגל הופך להיות טבע, בבחינת "כיון שעבר אדם עברה ושנה בה

נעשית לו כהיתר" (יומא פו ע"ב, ועוד), כך גם בזיהוי של החיים. המשבר בא מתוך התפשטות הענפים. זה הכרח אלוקי שיש לו תפקיד, אבל כאן איננו מדברים על התפקיד אלא על הבעיה. התפקיד הוא תפקיד, אבל צריך לדעת שיש כאן "בת מלך" שנמצאת אצל "הכפרי"³.

בשלב ההסתגלות, הפעולות החיצוניות מגדירות את האדם. הציור הוא שהתוכן החיים מוגבל. כשאתה מסתכל על האור שבפלורסנט, אינך יכול לתפוס את האור ללא הפלורסנט; כשאתה רואה דבר שנמצא בתוך כלי, במבט שטחי התוכן נתפס לפי הכלי. במקום לתפוס שהמים הם רחבים מני ים והם מופיעים בכלי, אדם תופס שהמים הם הכלי, וקורא להם "בקבוק מים", כלומר הבקבוק מגדיר את המים. המקרה של הפלורסנט הוא קל יחסית, כיוון שמהר מאוד האדם מבין שהפלורסנט איננו האור עצמו, אבל אצל האדם התהליך שתיארנו גורם לאיבוד זהות. זה מצב של "שכחה", שלעומתו ראש השנה הוא "יום הזיכרון". תוכן החיים המוגבל פירושו מה שמכונה היום "תודעת האני", תוכן חיים שהאדם מצייר לעצמו.

אובדן זהות

"ומתוך כך כהו מאורותיה". בפירושו על ברכת "יוצר אור" (עולת ראייה, חלק א, עמוד רמא), מסביר הרב את ההבדל בין "אור" ל"מאור": "אור" הוא המובן השורשי, ו"מאור" הוא הזיו, הקרנת האור, האור ביחס למקבל. "המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים" פירושו הארה בכלי קיבול המתאים אלינו. גם האבודרהם מסביר ש"המאיר לארץ ברחמים" פירושו שהקב"ה מופיע את האור ברחמנות, לפי מדרגתנו, לאט לאט. לא ברגע אחד מופיעים הצהריים, אלא האור הולך ומתחזק בהדרגה. בסוף הברכה אנו אומרים: "אור חדש על ציון תאיר". בעתיד, העולם יגלה את האור לא רק במדרגת המאור. זה המצב שהנביא אומר עליו: "והיה אור הלבנה כאור החמה, ואור החמה שבעתים כאור שבעת הימים" (ישעיהו ל, כו).

המצב שעליו דיברנו גורם לכהות המאורות, תודעת החיים נעשית מצומצמת. המלך יורד אל העם כדי להחיות את האזרחים, ואחרי שבוע או שבועיים הם כבר מתייחסים אליו כאחד מהם. נוצר מצב שהמלך מזוהה לפי האזרחים, "בת המלך" הופכת להיות חלק מאנשי הכפר. נוצר זיהוי לא נכון, שאין כאן חלק ממשהו גדול יותר, אלא מה שמופיע כאן – אלה החיים. מתוך משבר זה באים "כל דרכי התעיייה הרבים אשר בחיים האנושיים". זו רוח

³ "משל למה הדבר דומה? לעירוני שנשא בת מלכים; אם יביא לה כל מה שבעולם אינן חשובין לה כלום, למה? שהיא בת מלך." (קהלת רבה, פרשה ו)

השטות הגורמת לחטא. הכל נובע מאיבוד הזהות האלוקית של חיינו.

תשובה אל ערך החיים

"אמנם הננו נקראים אל התשובה". לשוב אל המקוריות, לחבר את ענפי החיים אל השורש. "שיהיו כל מעשיך לשם שמים", כפי שכאמור מביא הרמב"ם בפרק החמישי משמונה פרקים. אך יש להדגיש שוב ושוב: "שמים" – הכוונה לערך האלוקי של החיים, לא במובן חיצוני לחיים. "אם תשוב ישראל, נאום ה', אלי תשוב" (ירמיהו ד, א), פירושו לשוב אל נקודת הדבקות האלוקית השופעת הנמצאת בך, אל נקודת הדבקות של הרמב"ם, אל הערך הגדול של החיים, לא "אלי" במובן הפרימיטיבי של התבטלות כלפי גודל. תשובה היא תהליך בתוך החיים שלנו, לא תהליך של יציאה מהחיים. אם אתה מדבר על אלוקים בצורה אובייקטיבית כביכול, לא אמרת כלום, אתה אומר מילים שרק מפרקות אותך ומקטינות את ערך חייך.

זה התהליך המתואר גם במזמור "לדוד ה' אורי וישעי": "בקרוב עלי מרעים", כל הזהויות שלי מתפרקות לגמרי, "אבי ואמי עזבוני" – אפילו הזיהוי המשפחתי המינימלי אובד. אני מוצא את עצמי בעולם שאין לו שום יכולת עמידה, ומה שקיים הוא רק "ה' אורי". הנושא הוא "אורי", ההארה של החיים שלי. איננו מחפשים את ה', כי חיפוש כזה הוא למעשה בריחה ויאוש מהמציאות, אלא את הערך האלוקי של חיינו. מי שרוצה לחשוב על אלוקים – מסתבך, הוא נמצא שם, הוא מתפרק ומתרוסק. איננו מחפשים את האלוקים אלא את "דעת אלוקים". את ה"אורי", את ההארה העמוקה של החיים. דוד מתאר איך כל הזהויות שלו מתפרקות, והגמרא (ברכות ד ע"א) מוסיפה בעקבות הפסוק "לולא האמנתי" שדוד גם אינו יודע אם יש לו חלק לעולם הבא, שמא יגרום החטא. ובכל זאת – קווה אל ה'. זה שיא ה"לשמה", כמו שמסביר זאת הרב באופן חריף (עולת ראיה, חלק א, עמוד שלב), לביטחון אין שום משמעות אישית עכשיו, הזיהוי של החיים אינו קשור כלל לחוויה שלי, לשאלה מה יהיה איתי במובן החיצוני, אלא הכל מתמלא מהערך האלוקי של החיים שלי. "שבתי בבית ה'". מילת המפתח איננה ה', אלא "שבתי", הערך של החיים שלי. זיהוי החיים לא לפי המציאות החיצונית. זה הניגון שבו אנחנו קוראים את "לדוד", השחרור מהתודעה העקומה של החיים.

תורה ותשובה

והבת קול היוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת: "אוי להם לבריות מעלבונה של תורה", היא מכה גלים בלבבינו ומזמן לזמן וביחוד בימי התשובה הננו שמים אל לבנו, כי עת לעשות לד' וכבר הגיע הזמן לשוב בתשובה, כלומר, לקשר את הענפים של החיים המתגלים בכל העלילות, בכל המפעלים, בכל התכונות ובכל המדות, אשר לנו. אל מקור

שרשם אל טהרתה של הנשמה, אל ראשית הוייתה, אל אצילות כבודה ומקור אור חייה. שובה ישראל עד ד' אלקיך.

בת הקול יוצאת כל הזמן, כמו שמסביר הרצי"ה, שעיקר החידוש של מעמד הר סיני הוא יצירת האוזן, "אוזן ששמעה על הר סיני" (קידושין כב ע"ב).

בת הקול הזאת נתקלת באטימות האוזן. היא קיימת כל הזמן, והיא מתאימה לנו, אבל איננו שומעים אותה. יש לנו הזדמנות לשמוע אותה "מזמן לזמן, ובייחוד בימי התשובה", לזמן הזה יש סגולה אלוקית מיוחדת. "דרשו ה' בהמצאו... אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים" (ראש השנה יח ע"א). אין הכוונה שאפשרי יותר לראות את ה' בתקופה זו, אלא שאפשר לראות את הנשמה, קל יותר לשמוע את בת הקול.

מדוע הרב מזכיר כאן את עניין עלבונה של התורה? האם הרב משתמש כאן במשל מתחום אחר, וכוונתו לומר שבדומה לבת הקול של התורה יש גם בת קול של תשובה? מתפילת שמונה עשרה נראה אחרת. אנו אומרים: "השיבנו אבינו לתורתך, וקרבנו מלכנו לעבודתך, והחזירנו בתשובה שלמה לפניך". כלומר, יש יחס בין התורה לתשובה.

הרצי"ה בהערותיו על התפילה (עולת ראייה, חלק ב, עמוד תיא) מסביר את הברכה:

תורתו שייכת לנו בעצמיותנו, שבחר בנו ונתנה לנו ונטע בה בתוכנו חיי עולם, שאנו בנים בה לה' אלקינו ודבקים בו בהיותנו, ברום אהבתו ורצונו בנו, ואליה פונה בקשת השבתו אותנו אל גילוי תוכן חיינו ומהות נשמתם.

התשובה אל תורתנו איננה התשובה אל הלימוד, אלא התשובה אל גילוי תוכן חיינו. אלה חיי העולם שבתוכנו, פתיחת המבוע הנפשי של הדבקות האלוקית שבקרבתנו. איך האדם יכול לפגוש את המבוע הנפשי שבתוכו? באמצעות התורה. אין דבר כמו התורה שממלא את האדם אהבה, הזדהות, התמלאות בדבקות האלוקית. "השיבנו אבינו לתורתך" פירושו להשיב אותנו אל תוכן חיינו ומהות נשמתנו. ואכן, יום התשובה הוא יום כיפור, יום גתינת הלוחות. עיצומו של יום מכפר באותו היום שבו מופיעה התורה בישראל.

אם כן, הרב אינו מתכוון להשתמש בביטוי מושאל, ולומר שבאופן כללי מדובר בעיקרון דומה, אלא כוונתו שבאמת זה אותו עיקרון. הנקודה הפנימית של התורה היא בדיוק גילוי המבוע של חיינו, העצמיות שלנו, שזה עניין התשובה.

תשובה מתוך עלבון

כשהרב מביא את המדרש "אוי להם לבריות מעלבונה של תורה", הוא איננו עושה רק שימוש במדרש מפורסם שמסייע להסביר את הרעיון. לא נאמר "עונשה של תורה", אלא "עלבונה"; בעקבות בת הקול הבריות מגלים בעצמם כמה הם שייכים לתורה. עד כמה היא

התוכן העצמי של חייהם, ועד כמה הם אינם חיים באופן הזה. זה מאיר אותם באור נורא ואיום, כמו אדם שהולך ערום ברחוב, ופתאום מאיר עליו זרקור וכולם רואים אותו. המושג "עלבונה של התורה" אין פירושו שהתורה נעלבת, אלא שהאדם נעלב. לזה קורא הרב "תשובה בדרך הדעת". לא תשובה מתוך המצב שהאדם נמצא בו היום, בדרך של יראת העונש, אלא דרך העצמת הרוממות של הנשמה. הבנה שאני בכלל לא שייך אל החטא, זה מעליב אותי לחטא, זה מבייש אותי לחטא, אני לא מסוגל. תשובה זו של עלבון היא בסופו של דבר תשובה מאהבה⁴.

בת קול היא הקול שהאדם צריך לשמוע מתוך עצמו, לראות כמה הוא שייך לחורב. בכך עוסקת הדרשה של הרב שהזכרנו לעיל, על "לדוד ה' אורי וישעי": קודם כל צריך לגדל את האור, לגדל מאוד את הידיעה מי אתה, מה המגמה האלוקית של חייך, ואז ממילא לא תהיה מסוגל לחטא.

תשובה זו היא החזרת הענפים שהתרחקו, שאיבדו את מגמתם, הסתבכו ואיבדו את הרוממות. מאותו הכרח של הקישור לחיים המעשיים נוצר מצב שההרגל נעשה טבע, במקום שהנשמה תחיה את הגוף היא תופסת את עצמה כמשרתת של הגוף, וזה העלבון.

החזרת הענפים שהזכרנו בנויה על העובדה שיש שורש וענפים. השורש הוא דבר שאינו נראה לעין אך הוא העיקרי. החזרת הענפים לשורשם באה לומר שני דברים: האחד – לתפוס את המציאות בפרופורציה הנכונה, מה שנגלה איננו השורש אלא הענפים; והשני – שהתשובה לא באה למחוק את החיים, אלא לתת להם את הכיוון הנכון. התשובה איננה ריסוק הענפים והחלפתם בשורש, אלא הכוונת הענפים. בכמה מקומות מסביר הרב שאנשים פוחדים מהתשובה מתוך חשש שהיא תרסק אותם, נדמה להם שהם צריכים לבחור בין החיים ובין התשובה, והם מעדיפים לחיות. המשל הזה של השורש והענפים בא לומר שהבעיה איננה קיומם של הענפים, אלא אובדן השורש.

⁴ תשובה זו של עלבון מוזכרת במאמר "גרורים הגיוניים" (מאמרי הראי"ה, חלק ב, עמוד 295): "עצב איום יגלה, ממראה האור המבהיק, המראה בבליטה נוראה את כל מערומי הנפש, את כל צדדי רפיונה חולשתה וחשכתה; התביעות העליונות להיות כבני מרום, בטוהר ועוז, ממלאות כל הלב ומיצרי שאול מתגברים בנשמה... בייחוד קשה לעמוד נגד האור המוסרי בשעה שהוא זורח על הנשמה, נורא הוא מאוד להיות עלוב מעצמו."

הרב מתייחס שם לחסרונות של תשובה זו: "על כן זוהר המוסר התיאורי מביא את הדכדוך של הנשמה וגם של הגוף. אם לא יחש מרפא לחולי הנכבד הזה ירושש יותר מדאי את הכוחות היותר טובים. המרפא הוא הנחמה של הטוב המתגלה בעצם זה הצער". מה שיכול לחזק את האדם במצב זה, בתחושת העלבון, הוא שעצם הצער מלמד על עדינות הנפש.

עבודת אלול היא "עורו ישנים"; אדם שתופס את החיים מתוך הסיבוך שלהם, הוא אדם ישן, דמיוני, שחי את המציאות בצורה לא נכונה, וצריך לעורר אותו לערך הגדול של חייו⁵.

ב. התשובה הכללית והגאולה

כמקרה הנשמה בגוף האיש היחיד, ככה הוא מקרה הרוח, המחולל תנועה בקרב עם שלם, ותנועתנו הקדושה, תנועתה של התחיה הלאומית ושיבת ציון ראו עינינו כי היא נאצלה מראש מקדם ממקור הקודש, מתוך השקיקה האלקית, אשר היא מפעמת בכנסת ישראל, האומרת בלי הרף "נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ד', לבי ובשרי ירננו אל אל חי". הצעדים הראשונים אשר נתגלו בלידתה של תנועת הקודש, כאשר יצאו מידי מחולליה הראשונים, הלא כולם היו ספוגים טל קודש, מאויים נאצלים, חזיונו של הלוי, הלא היה מלא צמאון נפשי עמוק, לחזות בנועם ד' בהיכל קדשו, ארמון על מכונו ושיר קודש מהללים בהדרת קודש, בזיו תפארתם. אשר תכן את הרוח, להחל מפעלים בהגשמת ישוב ארץ ישראל, וטוהר ותם נשקפו מכל המבטים אשר נתגלו לחבת ציון, במלא היהדות.

החלק השני של המאמר מדבר על האופן שבו אותו תהליך מתרחש באומה. התהליך הזה מתחלק לכמה תקופות, שיש ביניהן הבדל עצום, אך הן חלק מתנועה אחת.

⁵ עיקרון זה מופיע אצל הרב במקומות נוספים. על בעיית אי-זיהוי הענפים כחלק מהשורש, כותב הרב באורות התשובה (יב, ח*): "התשובה ביסודה היא תנועה לשוב אל המקורות, אל מקור החיים וההויה העליונה בשלמותם, באין גבולים ומצרים, במגמה היותר אצילית וברוכה מזוהר העליון הפשוט והמבהיק. אמנם השטף של החיים הוא מוריד אותנו להענפים המתפשטים, שכל מה שהם הולכים ומתרחקים וכל מה שהם קונים יותר תפיסה במעשה, במפעל ובהתגשמות, הם יותר קרובים לאמץ את מהותנו המוגבלת, והננו חושבים את עצמנו על ידם לבעלי חוזה ואיתניות. ובשביל כך הרי אנו מרגישים את עצמנו רפים וכושלים באותה המדה שתוקף אותנו הרצון לשוב להמקור הראשי, המתעלה מכל התפשטות ענפיו: ומפני הכשלון הזה של הכח גם השאיפה הרוחנית מתחלשת. ובשביל כך הרינו צריכים להיות בכל זמן שאנו עולים בדרגת התשובה אחוזים יפה גם בהענפים המעשיים, ושיחם ושיגם, הגיונותיהם ושאיפותיהם, ולהעלות אותם יחד עם עליית מהותנו למרום האצילות והתנשאות הדבקות המקורית. כי סוף-סוף הרי כמה שהחיים התפשטו הרי הם כולם מפכים מאור המקורי, ויחד עם מהותנו הנשמית צריכים גם לשוב אל הרום העליון..."

על שכחת השורש והשיבה אליו כותב הרב (שם, טו, י): "כששוכחים את מהות הנשמה העצמית, כשמיסחים דעה מלהסתכל בתוכיות החיים הפנימיים של עצמו, הכל נעשה מעורבב ומסופק. והתשובה הראשית, שהיא מאירה את המחשכים מיד, היא שישב האדם אל עצמו, אל שורש נשמתו, ומיד ישוב אל, האלהים, אל נשמת כל הנשמות, וילך ויצעד הלאה מעלה מעלה בקדושה ובטהרה. ודבר זה נוהג בין איש יחידי, בין בעם שלם, בין בכל האנושיות, בין בתקון כל ההויה כולה, שקלקולה בא תמיד ממה שהיא שוכחת את עצמה..."

התקופה הראשונה: הופעת הנשמה

ה"רוח" שעליה מדבר הרב איננה רוח אלוקים, רוח במוכּן של "רוח ונשמה", אלא תנועה, חיים. "מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה" (קהלת ג, כא). התנועה המעשית בתוך המציאות, רוח נושבת שמניעה דברים. יש כאן השוואה לסוגיה הקודמת – בשני החלקים יש ביטוי של "בלי הרף", התורה קוראת בלי הרף "אוי להן לבריות מעלבונה של תורה", וכנסת ישראל אומרת בלי הרף "נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה'". בשני המהלכים התיאור הוא תיאור של דחיפה פנימית, בלי הרף.

הרצ"ה כתב את מאמר "התורה והגאולה" (לנתיבות ישראל חלק א, עמודים 29-39) כנגד השיטה הטוענת שיש סתירה מהותית בין הדתיות ובין המשיחיות. הוא מבאר את הסוגיה דרך סוגיית רבי עקיבא: דווקא העמדה הפנימית ביותר של הקודש בישראל, היא העמדה הכי משיחית בישראל, וכמוכּן כך צריך להסביר את כל ערכה של הציונות.

הרצ"ה כותב שם שהתחיייה לא התחילה מהמהלך של הרצל:

אמנם תנועת הציונות והאתחלתא דגאולה שבה לא ממנו היא מתחילה, אלא אף הוא נהנה המשך גילויים של אותם אנשי הקודש, אשר לפני כמאה שנה ויותר ברוח ה' עליהם חזרו ויסדו את פעילותה של צפיית הישועה שבכנסת ישראל וקבעו את חיובה המעשי של מצות ישוב ארץ ישראל, את ענינו התורני להשלמת קיום המצוות ושכלולו, את ערכו המשיחי, למקדש ולמדינה...

אם כן, עיקר הנקודה אצל הרב אלקלעי והרב קאלישר הוא המקדש.

גם הרב כותב באגרת לאחיו (אגרות הרא"ה, אגרת מז):

במהדורה שניה, וביתר תוקף ועז, ביתר עמק וקדושה, הננו קריבים לחדש עכשיו את כל הרוחניות של חבת ציון, כמו שהיתה בשחר טל ילדותה, כמו שהיתה חיה בלבנות אנשי קודש אשר החלו לטפחה ולטפל בה, כמו שהיתה באוצר-הלב של הגר"צ קאלישר והגר"א גרידיץ וסייעתם ז"ל, טרם נשברו הכלים שלה, טרם נפל אורה בעמקי הרע. ממש כמו בגנזי מעשי שמים וארץ, ממצולות ים מעמקי תהום רבה עלינו לשוב ולהעלות את כל הניצוצות שנפלו, שנשתקעו ונשתכחו, נתעבו ונתגשמו, ונטמאו בידי מסואבות, אל הקדושה והברכה. עתה ישמעו הדברים בקול יותר מורגש כשיאמרו כראוי, הרעמים הרבים פשטו הרבה עקמומיות שבלב, עתה מכריח הוא, בין מצב החמרי בין מצב הרוחני של כללות ישראל, לשוב אל אדמת הקדש בכל האופן שיעלה בידנו, להלקט אחד אחד

או קבוצות, קבוצות⁶.

עיקר המהלך הוא מה שהתחיל אצל האנשים הפנימיים, שהם המגלים את החזון העליון של הקודש, ושאיפתנו היא לחזור אל אותה מדרגה שבנו הרב אלקלעי והרב קאלישר.

במה מתבטאת התנועה? קודם כל בשקיקה האלוקית, בקריאה אל בית המקדש, כמו שבקריעת ים סוף המגמה הפנימית הייתה "מקדש ה' כוננו ידיך". לשם, אל המקדש, הולך כל המהלך. בתחילת המהלך הכל היה ספוג באידיאל של קודש, ברצון שהקודש יופיע במילואו. ברור היה שכדי לבנות את המקדש צריך קודם כל לבנות את הארץ, אבל המבוקש הפנימי היה המקדש, ולכן באותה תקופה התעורר דיון על חידוש הקרבנות, בין רבי עקיבא איגר ובין תלמידיו – הרב קאלישר והרב גריידיץ. עליית תלמידי הגר"א – כל המבוקש שלה היה הקודש, תוך הבנה שכדי שהקודש יופיע חייבים לבנות בדרך של חול. הגר"א אמר שהכל יופיע בדרך של איתערותא דלתתא, משיח בן יוסף, אבל גם אצלו העיקר היה גאולת שערי ירושלים. זה האומר הקבוע והחזק שהכין "את הרוח להחל מפעלים בהגשמת יישוב ארץ ישראל". הרצון לחיי יהדות מלאים⁷ הוא הגורם לתשוקה האדירה של שיבת ציון, זו התנועה היסודית. בלשון הסוגיה הקודמת, זו "הנשמה הטהורה" שהיא חלק אלוק ממעל, המופיעה מתוך המקורות הפנימיים ביותר של הקודש, כגון רבי עקיבא איגר והגר"א. זו התקופה שנקראת אצל הרב "אתחלתא דגאולה", תקופת הכנה לגאולה, שבה קורה משהו ממשי במציאות, מתחוללת תנועה בתוך עם ישראל. והאופק של תנועה זו הוא המקדש⁸.

התקופה השנייה: שכחת האופק

אמנם הנשמה האצילית הזאת, נתקשרה בתקופת הימים עם מסכת עבודה של חיים

⁶ הרב חזון על יסוד זה בכמה מקומות. למשל במאמרי הראי"ה, במאמר על הקמת האוניברסיטה (מאמרי הראי"ה עמ' 306-307), ובמאמר "ממעמקי הקודש" (שם, עמ' 309).

⁷ יש מדרגות של קדושה, זו למעלה מזו, כמו שאומרת המשנה בכלים (א, ו), והמדרגה הפנימית היא שמגלה את הערך של הכל. אם כן, כל האיתערותא דלתתא מכוונת אל הקודש; גם רעיון "המקלט הבטוח" שתמך בו הרב ריינס, ובעקבותיו הוא תמך גם בהצעת אוגנדה, לא היה מכוון חלילה למטרות של כפירה אלא להצלת הגוף, לנוכח הזוועות שהתרחשו אז ברוסיה. גם מדרגה זו, של הצלת הגוף של עם ישראל באופן ממשי, קשורה למגמה הכללית של חזרה למקדש. גם מי שמעיין ביומניו של הרצל יכול לראות את ההתקדמות שלו ביחס לקודש, הוא הבין שללא הקודש כל התהליך לא יצליח. הבניין כולו מיוסד על יסוד הקודש.

⁸ הרב מחדש כאן חידוש גדול: בדרך כלל אנו מתייחסים לנשמה כאל מציאות שקיימת לפני שהאדם נוצר, וכאן הרב מקביל את הנשמה לתהליך מעשי ממשי. הרב קאלישר הוא הנשמה של תהליך התחייה.

מעשיים וחמריים, חיי ארץ ממשיים, עם כל מלחמותיהם עם כל הצללים שבהם, עם כל המחשכים הפזורים במהלכים של מלחמת החיים הקשה, רבת המכשולים, ומתוך כך הועם אורה, וכהה זיוה והדרה, ומתוך המעוט הזה של זוהר האורה המקורית באו דרכי תעיה רבים, על החשבון של הבצרון המעשי והתכונה הקרקעית והפוליטית, לבשו שמי השאיפה הקדושה המקורית, קדרות, והננו הולכים ונתקלים בנתיבותיה, חשוכי פנים ובהולי מחשבה.

הדברים הללו הולכים ומתפתחים לא לכיוון השמים אלא לכיוון הארץ. בשלב זה "הועם אורה וכהה זיוה והדרה" של תחיית הנשמה הישראלית. היא מופיעה בלבוש מצומצם, לבוש מעשי, "ומתוך המיעוט הזה של זוהר האורה המקורית באו דרכי תעיה רבים". לא מיעוט האורה הוא הבעיה, זה מה שהיה צריך לקרות, אלא שמצב זה איפשר דרכי תעיה. העובדה שהמציאות החיצונית כולה עוסקת בפרטים קטנים יכולה לגרום לטשטוש השאלה "מה אנחנו רוצים". זהו ההרגל שנעשה טבע, כמו בתהליך שעובר על הנשמה והגוף - כיון שהגוף מצריך כל הזמן טיפול, האדם תופס שהנשמה נבראה לצורך הגוף. זו אותה שכחת האני העצמי. לכן "לבשו שמי השאיפה הקדושה המקורית קדרות", השמים נעשו קודרים, האופק הרחוק נעשה קודר, ואנו מסתכלים רק על הארץ. "והננו הולכים ונתקלים בנתיבותיה", כלומר בנתיבותיה של התחייה, אותו הדבר שהיה אמור לחולל בנו הרגשה של רוממות וקדושה גורם לנו להיות "חשוכי פנים ובהולי מחשבה". חשוב להבהיר את ההבדל בין עצם הירידה ובין מי שמטפל בה, אלה סוגיות שונות.⁹ הירידה איננה בעיה, זה המהלך של הכניסה לארץ. העולם החיצוני בפני עצמו היה יכול להיות בעיה לולא הייתה תשובה בעולם, אבל עניינה של התשובה הוא בדיוק לקדם את העולם החיצוני לנקודת המבט של העולם הפנימי.

תשובה מתוך הכרה בתהליך הגאולה

כפי שראינו, התשובה היא חלק מתהליך אלוקי. לכן לא ייתכן לדבר על תשובה מתוך התעלמות מהתהליך, אי אפשר להניח אותו בצד.

מי שעושה תהליך של תשובה, אבל באמת הוא מנותק מהמקום שבו הנשמה שלו נמצאת

⁹ הרב מחדד הבדל זה באורות התשובה (יב, ב): "יש שמחשבה יורדת ממרומי גדולתה וממקור טהרתה מפני שאחרי אשר נתגשמה במעשה וכחיים טפלו בה אנשים שאינם הגונים והחשיכו את יפעתה. הירידה הזאת איננה ירידת עולם, כי אי אפשר שהטוב הרוחני המחשבי יהפך לרע, כ"א ירידת שעה והיא ג"כ לצורך עליה..."

- מדמיין. אולי הוא עושה תשובה מיראה, אבל תשובה מאהבה באה מתוך הזדהות עמוקה עם הפנימיות של התביעות שלנו, ולכן היא חייבת לבוא מתוך מבט על הנקודה שבה נמצאת הנשמה. באותה מידה, מי שמנסה להחזיר את עם ישראל בתשובה, אבל מסתכל באופן חיצוני על התהליכים שקורים, אינו מחובר למקום שבו נמצאת הבעיה. הוא מדבר הרבה על תשובה, אבל לא נמצא שם. הוא חושב שהתהליך הלאומי מת, אין מה לדבר עליו, עדיף לגשת לאנשים עם "צ'פחות" ודיבורים על אהבת ישראל. על זה אומר הרב: אם כך אתה תופס את התשובה, לא תפסת כלום. אתה מתעלם מהתהליך האלוקי. אם לא נחזור לעצמיות שלנו, לערך האלוקי של חיינו, בתור פרט ובתור עם, זו איננה תשובה.

הרב אינו פונה אל ההמון, אלא אל הצדיקים. הפעולות שצריכות להיעשות שייכות לצדיקים העליונים, לתלמידי החכמים. הבעיה היא שתלמידי החכמים אינם מכירים במדינה, אינם מבינים את התהליך האלוקי שמתחולל. כמו שהעובדה שתשובה מופיעה בדרך כלל יחד עם יגון וכאב גורמת לאדם לחשוב שהתשובה מביאה יגון, אך באמת התשובה מביאה שמחה והיגון הוא בגלל החטא, כך אפשר בטעות לזהות גם את תהליך התחייה עם תהליך הכפירה. אבל אם אדם רוצה לעשות תנועה של תשובה מתוך כפירה במדינה או בתהליך שיבת ציון, לא ייצא מזה שום דבר.

הבעיה שהמאמר עוסק בה היא בעיה כמעט הכרחית. זה התהליך, ובסופו מוכרחים להגיע לתשובה. התורה מתארת את התהליך בחטא העגל: מתחילים מהתורה, משבועות, ואחר כך בא תהליך הכרחי של ירידה, תהליך שמברר מי אנו, מה הערך הגדול שלנו. יש תהליך מלמעלה למטה, כפיית הר כגיגית (ע"פ שבת פח ע"א), ואחריו מגיע תהליך של איבוד זהות וסתמיות. ואז באה התשובה, מגלה את הערך האלוקי ומבררת מי אנחנו, עד ליום כיפור.

...ומתוך המועקה הגדולה, מתוך עצמת המכאוב של הירידה למעמקים הנוראים, הננו קוראים מבת קול היוצאת מחורבות ציון וירושלים, אל התשובה, אל השיבה של התנועה כולה, עם כל ענפיה, אל מקוריותה, היותר ראשונה, אל הוד אצילותה ואל הדרת קדשה, ואם תשוב ישראל נאם ד' אלי תשוב, וגדולה תשובה שמביאה גאולה ורפואה לעולם. וכמו על העולם כולו, וכל פרטיו, גם על התנועה בעצמה, וכל סעיפיה הננו קוראים מנהמת נפשנו, ולבנו צועק אל ד' "כי על התשובה מראש הבטחתנו ועל התשובה עינינו מיחלות לך", שובה ישראל עד ד' אלקיך, לכו תשובה אל ד' כי הוא טרף וירפאנו, יך ויחבשנו, יחיינו מיומים, ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו במהרה בימינו, אמן.